

Mønter i den senmiddelalderlige danske agrarøkonomi

Nogle bemærkninger

Af Bjørn Poulsen

Der eksisterede i ældre forskning en opfattelse af middelalderbondens økonomi som i det væsentlige udspilende sig inden for en selvforsynende husholdning. Nu står det klart, at dette synspunkt må revideres. Ved arkæologiske undersøgelser i de danske middelalderbebyggelser på landet fremkommer ofte genstande, som er produceret fjernt fra fundstedet, og ganske øjensynligt erhvervede ved en bytteproces på et marked. Hyppige er således skår af rhinsk stentøj og stykker af kværnsten af lava, importeret fra rhinegnene.

For vurderingen af, hvor 'lukket' husholdningen var, er dens forhold til rede penge, mønter, af central betydning. Generelt synes det godtgjort, at mønter i højmiddelalderen havde vundet indpas i store dele af det danske samfund, herunder også i landbefolkningen. Det gælder, ligesom i Sverige, – 'coins were frequently used by common people as well' (1). Den blanding af naturalie- og pengeøkonomi, der skulle blive karakteristisk for tiden helt op til det 19. århundrede, var opstået (2).

Mønt i jordleje

Tidligt var det muligt at kræve penge af landboer i jordleje. Skånske lov fra 1200-tallets første årtier fastslår, at landgilde skulle falde i *penge* så tidligt, at jordlejereren kunne købe ind på fiskemarkedet, dvs. Skåne-markedet (3). Noget ensartet billede viser landgilde-

fortegnelserne dog ikke. Der er store regionale forskelle på, hvad der betaltes. Belysende for den geografiske fordeling af pengelandgilder i et større område er Roskildebispens jordebog, fra o. 1370-80 (4).

Det fremgår af denne kilde, at den almindeligste landgilde i senmiddelalderens Sjælland var *korn*. Denne landgildeform var dog på ingen måde enerådende, som en oversigt over de forskellige bebyggelsers ydelser viser. Det er angivet hvor mange bebyggelser, der helt eller delvist betalte afgifter i korn, penge, smør eller svin:

Ydelse af landgilde i penge var, som det fremgår, hyppigt forekommende. Disse afgifter er noteret i tidens kurante penge: *grosser* og *sterlinge*, sjældnere forekommer det ældre *mark penninge*, og kun af og til regneenheden *mark sølv*. Der spores en tydelig sammenhæng mellem forekomsten af penge- og smørlandgilder. De herreder, hvor pengeydelse var flere end kornydelse, havde alle smør- eller svineafgifter. Det drejer sig om Smørum, (Merløse), Øster Flakkebjerg, Bårse, Fakse og Hammer herreder, der formentlig i højere grad end den øvrige landsdel, som en del af det sjællandske skovområde, orienterede sig mod en ikke-kornbaseret produktion. En sådan produktion har åbenbart relativt let kunnet afsættes af bonden selv, så penge til de monetiserede afgifter kunne skaffes. Møns

Herreder	Holbo	Horns	Lynge-Frederiksborg	Strø	Lynge-Kronborg	Ølstykke	Ramsø	Smørum	Sokkelund	Ars	Løve	Merløse	Ods	Skipinge	Tuse	Ringsted	Slagelse	V. Flakkebjerg	Ø. Flakkebjerg	Bårse	Fakse	Hammer	Mønbo	Stevens
Korn	3	8	+	4	9	1	4	4	19	3	3	10	47	16	6	7	4	9	2	1		5	2	7
Penge				4	9	3		7	4		1	10	15		3	3	5		8	6	6	8	1	
Smør								1				1	4	1		2	1		1	1	3		1	
Svin												3						2	7		11			

særlige kombination af korn og pengelandgilde kan formentlig også, hvad vi vil vende tilbage til, forklares ud fra omsætningsmæssige forhold.

Den fremherskende kornlandgilde i det øvrige Sjæl-

land skal imidlertid ikke tages som udtryk for, at *kornet* ikke også kunne markedsføres af bonden selv. Som Svend Gissel gør opmærksom på, er forholdet sikkert snarere en følge af, at det i 1300-tallets inflationshærgede årtier var langt det mest fordelagtige for godsejere, at få sin jordleje udbetalt i naturalier (5). Et halvt århundrede tidligere betalte de sjællandske bryder, som er opregnet i Århus-kannikernes jordebog fra o. 1313, afgifter i *mark penninge*, i modsætning til jyderne, der betalte i korn (6).

Med landgilden har vi nævnt en vigtig faktor for monetiseringsprocessen i landdistrikter – kravet om mønt i landgilde og afgifter. Jordleje i mønt er et udtryk for, at bonden markedsførte sine produkter, derimod siger fænomenet i sig selv intet om møntens funktion i det lokale samfund.

Vi kan da i stedet se på en anden form for afgifter i landbrugssamfundet, de såkaldte 'gårdsæders' (Sjælland) eller 'landboers' (Jylland). Det ser nemlig ikke ud til, at det var de større lejere af hus og jord, som fortrinsvis gav afgift i penge. Snarere tværtimod. Et typisk eksempel på en afgiftsstruktur i en by omkring 1370 får man i Roskildebispens Stenstrup i Højby sogn, Odsherred (7):

Fig. 1. En fremstilling i lovhåndskriftet Sachsenspiegel af den landgilde, der hvert år skal betales 24. august. Her ses både penge og korn (o. 1330, Codex Palatinus Germanicus 164. Universitätsbibliothek, Heidelberg).

	jord	afgift
'Curia principalis'	6 øre	6 øre korn
'Curia'	4 øre	6 pund korn
4 landboer à	1 øre	18 grosser
4 gårdsæder à	–	2 sterlinge

Dette tilfælde er ganske normalt. Også i Århus-kannikernes jordebog fra o. 1313 ser vi, at alle gårdsæder/landboer betaler en afgift på et mindre antal penninge. Det ser ud til, at de fattigste på landet, de næsten jordløse husmænd, var de hyppigste ydere af pengeafgifter. Det er nærliggende at forklare husmandsgruppens pengeydelse med, at den væsentligste ydelse, de havde at sælge, deres arbejde, i det mindste delvist lønnes i rede penge. Kun hvis dette er tilfældet, har de vel kunnet præstere et overskud i mønt.

Eksistensen af lønnede tjenesteydelser i middelalderens landbrugssamfund synes at angive en relativ høj grad af monetisering her.

'Det økonomiske landskab'

Der er vistnok ingen tvivl om, at vi i stedet for tidligere opfattelser af den kapitalintensive by stående overfor naturaliebaserede landdistrikter, må arbejde med begreber som R. Häpkes 'økonomiske landskab' (8). Overalt i landbrugssamfundet fandt der mønttransaktioner sted.

En kilde til denne decentrale omsætning er enkeltfundne mønter, strøfund. Koncentrationer af sådanne kan angive de pladser, hvor penge skiftede ejer.

Et klassisk fundsted for strømønter er *kirkegulvene*, det er sikkert, at en ikke ubetydelig pengemængde under kirkebesøget overgik fra bondestand til kirke (9). I kirkestatutterne bestemmes det:

'De nedenstående dage skal bønderne med deres

hustruer tilpligtes at ofre deres sædvanlige penning...' (10).

En anden meget betydelig fundgruppe i landdistrikterne udgøres af enkeltfundne mønter fra *voldsteder/borge* og *klostre* (11). I det mindste en del af disse fund er formentlig forårsaget ved transaktioner, hvor bønder betalte jordleje til herremand eller foged. Til en vis grad har de større gårde imidlertid også fungeret som omsætningscentre, hvor håndværkere faldt deres varer. Meget sigende forordner Christoffer af Bayern til gavn for købstaden Nyborg:

'Thi forbyder vi Smede, Sudere, Skrædere eller andre saadanne Embedsmænd uden de *Embedsmænd*, som bor for nogle gode Mænds Gaarde, som er *Hellerup og Lyckiszholmb* og andre saadanne mærkelige Gaarde, herefter deres Bolig at have i Winding H., men at de farer ind i vore Købstæder...' (12).

Til de allerede velkendte fundgrupper har imidlertid i de seneste år føjet sig en ny – *metaldetektorfundene*. Den udbredte private brug af metaldetektorer giver naturligvis møntfund fra allerede velkendte fundpladser, men også hidtil oversete fundsteder, som småhandelspladser, synes at kunne skelnes i materialet. Detektorerne viser tilsyneladende, at møntfund kan forventes fra alle former af middelalderlig landbebyggelse. Blot for at nævne et par eksempler – fra en lokalitet ved navn Legerup (Gevninge s., Voldborg hd), som antagelig er lagt øde i 1600-tallet, fandtes med detektor: 1 Erik Menved/Christopher II, 1 Erik Menved, 2 Christopher II, 1 Erik af Pommern, 1 Christiørn I, 1 Frederik II, 3 Christian IV samt en enkelt Christian VII.

Fra et middelalderligt gårdanlæg på Flengemarken ved Roskilde kom:

1 Erik Glipping (?), 3 Erik Menved, 1 Magnus Smek, 3 ubestemte mønter fra o. 1300, 1 Erik af Pom-

mern, 1 Christiørn I, 1 engelsk sterling (1303-5/1307-10) (13).

Detektorfundene viser, sammen med møntfund fra arkæologiske landsbygravninger, at mønter var i temmelig almindelig brug inden for det enkelte husholds vægge, selv hos jævne bønder, ihvertfald fra 1200-årene.

Bondens formue

Alle lag af landbosamfundet besad altså mønter. De benyttedes til betaling af grundrente og skatter, til lønninger og formentlig også i en vis grad til lokalhandel. Men i hvor høj grad var bonden herudover i stand til at spare op, at skabe en formue i rede penge (14)?

Tilsyneladende har vi til belysning af det formuemæssige problem et udmærket materiale i de middelalderlige *møntskattefund*. Der er mange af dem fra landdistrikter. Alene fra perioden efter 1250 til o. 1513 kan optælles over hundrede fund fra landet, mens byerne kun kan præstere cirka det halve. For perioden indtil år 1400 er fundene fra landdistrikter langt de fleste. I første halvdel af 1400-tallet kan der så konstateres en tendens til relativt flere byfund, der dog igen forsvinder i århundredets anden halvdel. Nogen slående forskel i kompositionen og størrelsen mellem skattefundene fra henholdsvis by og land synes ikke at gøre sig gældende. Alt i alt tegner skattefundene et billede af det danske land som en temmelig homogen cirkulationsflade, med mulighed for betydelige formuedannelser overalt i samfundet.

Med hensyn til udnyttelsen af møntfundene som kilde til formuers størrelse på landet rejser der sig nu imidlertid det problem, at vi sjældent kan tilskrive skattene en bestemt socialgruppe inden for agrarsamfundet – har de tilhørt rige herremænd, velhavende selvejerbønder og bryder eller fæstebønder og fattige

husmænd? Umiddelbart giver skattefundene kun det magre udsagn, at nogle på nedgravningstidspunktet havde mere disponibelt end andre.

Der er naturligvis undtagelser. To rige skattefund og en række enkeltgenstande, der er fundet ved *Haraldsborg* slots banke, lige uden for Roskilde, kan med relativ sikkerhed henføres til bestemte personer og beghenheder. De er antagelig nedlagt 1132/33 af Harald Kesje eller hans nærmeste under Erik 2. Emunes storm på borgen (15).

Men også i mere ydmyge tilfælde er det til tider muligt at komme skattens ejermand nærmere. 1885 20. juni fremkom i *Krøjerup*, uden for Sorø, tæt ved Maglesø, et lille møntfund, der lå i et fyld af kul og benstumper. Det bestod af 40 mønter fordelt på 14 typer, fra kongerne Erik Glipping og Erik Menved:

1. Erik Glipping. Roskilde (MB 160, 161)	4 stk.
2. Erik Glipping. Nørrejylland (MB 197, 211)	5 stk.
3. Erik Glipping. Ribe (MB 214, 224, 233, 235, 240, 245, 246, 249)	25 stk.
4. Erik Menved. Nørrejylland (MB 426, 437)	6 stk.

Fundet kan ud fra numismatiske kriterier ansættes til ca. 1290 (16). Den historiske kontekst tillader imidlertid en præcisere formodning.

Ved et mageskifte havde Sorø kloster i 1253 erhvervet Krøjerup og Sørup hovedgård fra hr. Anders Aagesen mod at afgive jord og 100 mark gængs mønt. I 1288 tildømte en gejstlig domstol imidlertid en roskildeklerk, magister Jens Kok, Søstrupgodset. Og han tog det straks i sin besiddelse. Abbeden hævdede, at Jens Kok 'røvede' godset, han svarede, 'at han blot havde samlet sine venner og sat sig i besiddelse af nævnte gods'. Det er nu fristende at forbinde denne lokale godsfejde med møntskattens nedlægning, og at foreslå at pengebeholdningen er nedlagt af klostrets

fæstebønder eller gårdsæder, da Jens Kok med sine fæller rykkede ind i byen. Klosterbonden har vel ikke kunnet vende tilbage, da striden først bilagdes i 1307, hvor Krøjerup kom tilbage til klostret (17).

Krøjerupskatten er ikke stor. Det omtrent samtidige Trustrupgårdfund (Trustrup, Lyngby s., Randers Sønder hd.) er på 1409 mønter, og et ligeledes samtidigt møntfund fra Nykøbing Sjælland indeholdt 3493 mønter. Fundet fra Nykøbing kan med nogen sikkerhed sættes i forbindelse med den norske konges plyndringer her i 1290, og kan vel antages at repræsentere en borgers nedgravede formue (18).

Fig. 2. Petrus Christus: 'Vom wucherlichen Gewinn'. En bonde pantsætter mod rede penge sin kappe, mens en adelsmand øjensynligt udlåner sin kapital (o. 1520).

Det er naturligvis tankevækkende at borgeren nedgravede 70 gange flere mønter end Krøjerup-bonden, men nogen konklusion skal der givetvis ikke drages af to tilfælde.

Frem for at studse over gabet mellem de store og de små fund er det sikkert vigtigt at nå frem til eventuelle mængdemæssige normalantal, indenfor fastere definerede spænd af år. Som eksempel herpå kan tages en

gruppe af møntfund fra den tidlige nytid, nedlagt 1535-40 under Grevens Fejde og i de følgende år. Af de ialt 9 skattefund, som skriver sig fra disse år, er de 8 fundet på landet; 5 på Sjælland, 2 i Jylland, og et enkelt på Falster. Byfundet er fra Torvegade i Fåborg. For alle fundene, undtagen et fra Hyllede (Kongsted s., Fakse hd), som der foreligger utilstrækkelige oplysninger om, kan vi udregne værdien i tidens mønt (her afrundet til skillinge) (19):

Asserup (Stenmagle s., Alsted hd) 156 skillinge
 Brarup (Brarup s., Falster N. hd) 108 skillinge
 Teglstrup (Tikøb s.,

Lynge Kronborg hd) 84 skillinge
 Svinninge (Svinninge s., Tuse hd) 72 skillinge
 Gravholm (Lemming s., Hids hd) 52 skillinge
 Fåborg (Salling hd) 45 skillinge
 Stokkebjerg (Hjembæk s., Tuse hd) 8 skillinge
 Allerup (Hellevad s., Dronninglund hd) . 3 skillinge
 Fundgruppen kan antyde, at det ved denne tid var ganske almindeligt at ligge inde med kapitaler på o. 50-100 skillinge.

Endnu sikrere slutninger kan nås ved mere omfattende og mindre homogene fundgrupper. Ser vi på møntfund bestående af danske kobberpenninge, nedlagt under henholdsvis kongerne Erik Menved (1286-1319) og Christoffer II (1320-32), tegner sig ved en grov sammentælling følgende billede (20):

Antal	Erik Menved	Christopher II
1 - 100	13	10
101 - 500	5	6
501 -1000	2	6
1001-2000	3	4
2001-3000		1
3001-4000	1	
4001-5000		2
5001-6000	1	2

Antal	Erik Menved	Christopher II
6001-7000		1
15973		1
25338 2/2		1
30258		1
ialt	25	35

Der synes her at være tale om ret jævn spredning af fund indeholdende mellem 1 og 7000 penninge, virkelig exceptionelle er kun de store fund med 15.000-30.000 mønter. Slutningen må blive, at en velhavende mand i landbrugssamfundet, hvorfra hovedparten af fundene stammer, kunne have en formue på indtil 7000 kobberpenninge liggende. Langt de fleste havde dog betydeligt mindre. Assensfundet på 25.338 2/2 mønter skal måske snarest forklares som en velhavende borgers kapital, medens fundene på 15.973 og 30.258 mønter fra henholdsvis Vejstrup (Vejstrup s., Gudme hd) og Systofte (Systofte s., Falsters Sønder hd) næsten kun kan have tilhørt det virkelige landaristokrati.

På baggrund af skattefundene er der ingen grund til at betvivle, at alle lag af landbrugsbefolkningen søgte at danne en vis kapital i rede penge – og at det lykkedes for adskillige.

I almindelighed fortæller de skriftlige kilder os om eksistensen af en stand af 'rige bønder' i det senmiddelalderlige samfund (21). Mere konkrete opgivelser af kontantformuer fås bl.a. fra slesvigske klager over røverier i perioden 1409-23. Enkelte bønder angav i disse, formentlig med en vis overdrivelse, at være frarøvet: 20 mark lybsk, 10 mark lybsk, 6 mark og 5 skilling, 6 mark, 3 mark lybsk, 13 skilling engelske penninge (22). En velhavende landbokvinde var øjen-synlig den heks fra landsbyen Store Vi uden for Flensborg, hvis skrin ('lade') i 1521 blev tilbageholdt og

åbnet af Flensborg byråd. Skrinet, som byens klejnsmed efter noget besvær fik åbnet, indeholdt 5½ mark grove penge i mark og halve mark, 42 rhinske gylden, 1 hamborgsk gylden, 1 kontramarkeret rhinsk gylden ('stempelt'), et sølvbælte i 26 dele, 11½ mark lybsk i danske penge, 4 skilling og 2 hvide i danske penge, 20 mark og 4 skilling i søslinge og hvide, 65 mark og 7 skilling i skillinge og søslinge. Ialt blev indholdet af byrådet ansat til 170 mark, 7 skillinge lybsk og 2 danske hvide. Denne høje sum gør dog måske, at man må tvivle på, at det var ærligt tjente penge (23).

Bonden og markedet

Middelalderbonden havde givetvis muligheder for, at erhverve sine mønter i udvekslinger i selve landdistrikterne. En stor del af byernes politik i senmiddelalderen gik som bekendt ud på netop at stoppe sådan handel og at gennemtvinge stadens dominans i dens opland. De mange forsøg på restriktioner over for lokalhandelen uden for byerne viser klart, at en livlig omsætning fandt sted i landdistrikterne (24). Blot et enkelt eksempel – 1505 indskræpes det, at der i 2-miles zone omkring købstaden Grenå må ingen andre end borgerne selv af landsbyernes bønder købe gryn, korn og favneved (25). De store muligheder for kapitalanskaffelse for bønder lå vel dog i handel på bymarkeder.

Det er ganske uvist hvor meget, der kunne tjenes ved markedshandel. Men det er sikkert, at det i visse tilfælde har været ikke ubetydelige summer. Fra udlandet er der eksempler på, at specialafgrøder kunne indbringe gode indtægter: 'Jeg kender en landmand, der på et år, kun ved sine kirsebær, tjente 30 gylden på markedet i Mainz', skriver en tysk forfatter i årene 1496/97 (26).

Ikke alle områder af Danmark var lige engagerede i

monetiserede udvekslinger. Mangel på rede penge kunne endnu i 1400-tallet gøre sig gældende. I kvitteringer for statslige oppebørsler nævnes på lige fod 'guld, sølv, penge og klæde' (27). Da den adelige enke Birgitte Pedersdatter (Flemming) af Atterup, i det noget afsides Odsherred, 1484 skulle betale en præst, blev aftalen, at hun måtte 'give ham klæde for 4 mark, så meget, som de penge kunne forslå' (28). Også i byernes rige købmændslag trådte imidlertid klæde og andet i penges sted (29).

Men betydelige dele af landet havde landbrugere, som næppe savnede gængs mønt. Allerede ved betragtningen af landgilderne i Roskildebispens jordebog viste *Møn* sig påfaldende i forhold til Sjælland. Øens kombination af korn- og pengeafgifter forklares formentlig bedst ud fra den veldokumenterede handel på Tyskland og ved Øresundsfiskeriet, som mønske bønder sammen med de sydsjællandske var kraftigt

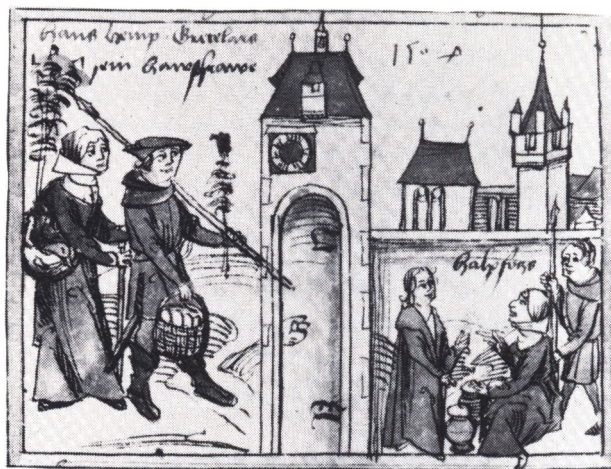

Fig. 3. Illustration i byens Volkachs Ratsbuch, der viser bønder med fødevarer på vej til byen, o. 1500 (dateret 1504).

engagerede i (30). Det er nærliggende at sætte disse aktiviteter i forbindelse med en række møntfund fra Møn og Sydsjælland.

Fra perioden mellem ca. 1340 og ca. 1420 er der i området, udover fire fund fra Stege og et fra Vordingborg, fremkommet møntskatte i Ebbelnæs by og i Maglemose på Møn, samt i Knudsby (Vordingborg landsogn), Bakkebølle Fredskov (Kallehave s.) og Roncklint (Jungshoved s.) (31).

De pengeligste bønder i Danmark var dog måske i senmiddelalderen befolkningen i de *sønderjyske* og *nordfrisiske vesterhavsområder* med deres afsætning af korn og kvæg til navnlig Hamborg og det hollandske marked. En mere egal socialstruktur blandt disse vestlige sø- og agerbrugere, end i de hovedgårdsdominerede dele af Danmark, bevirkede at de store indtjente formuer forblev på bondehænder.

En række møntfund fra regionen her viser, at de internationale *guldmønter* var særdeles udbredte. Stort er guldfundet fra Meldorf i Ditmarsken med sine 59 gylden og 2 franske écus à la couronne, nedlagt efter 1423; et mindre fund er f.eks. de 1982 fremkomne 3 nobelstykker (hel, halv, kvart) fra Rømø kirkegård, daterbare til o. 1400-10; ikke sjældne er de enkeltfundne guldmønter (32).

Illustrative for styrkeforholdet mellem guld og sølv i 1400-tallets nordfrisisk/sønderjyske økonomi er de bevarede regnskaber fra en skatteoprævning, som her- tug-greve Adolf 8. i 1438 lod foretage (33).

Indtægterne af Sønder Gos herred med Hatsted marsk og Eidersted, opkrævet med udgangspunkt i flækken Husum, opregnes her således:

A) Guld

378 Lybske gylden	(= 614 mark, 4 skilling)
56 Postulatsgylden	(= 70 mark, 2 skilling)
99 Reynoldsgylden	

360 Biskopsgylden og 'Schilde'	(= 337½ mark)
255 Arnoldsgylden	(= 175 mark, 5 skilling)
1 Nobel	(= 3 mark)
1 Jülich gylden ('guleber')	(= 19 skilling)
14 bavariske gylden	
('bavarie')	(= 12½ mark, 3 skilling)
ialt	1313 mark 1 skilling
B) Sølv	
'an schillingheren'	942½ mark

Et ganske lignende forhold mellem guld og sølv ses i kvitteringen for skatten fra Nordstrand. Vi får i disse skatteregnskaber fra 1438, såvel som i skattefundene, indtryk af en økonomi, hvori guld- og sølv mønt blandedes og fungerede på lige fod. På dette sæt skiller området sig klart ud fra størstedelen af det øvrige Danmark, hvor brugen af guldmønt i højere grad var en sag for adel og købmandsstand.

I senmiddelalderens danske samfund var opstået en økonomi med blandet penge- og naturaløkonomi. Jordleje kunne betales i penge, og meget taler for, at også arbejdskraft kunne aflønnes i mønt. Møntfundene tyder i det hele taget på en udbredt benyttelse af mønter som omsætningsmiddel på landet. Det var muligt for foretagsomme landbrugere at skabe egentlige kapitaler i rede penge, særlig i visse dele af landet.

Et skridt var taget mod den moderne markedsøkonomi.

Noter

1. Malmer, B.: Monetary Circulation in South-Eastern Sweden c. 1350-1500 in the Light of Three Major Church-Finds. *NNÅ* 1981 (s. 147-159).

Om udviklingen mod det monetiserede samfund se iøvrigt -

- Bendixen, K.: Mønternes funktion i Danmark c. 1075 til c. 1300 belyst ved skriftlige og numismatiske kildeudsagn. *Fortid og Nutid*. XXVII, 1977. (s. 4-20).
- samme: Møntcirkulation i Danmark fra Vikingetid til Valdemarsønnerne. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1978 (s. 155-190).
- Poulsen, B.: Møntbrug i Danmark 1100-1300. *Fortid og Nutid*. XXVIII, 1979. (s. 281-85).
- En større analyse af den udviklede pengeøkonomi i Nordeuropas senmiddelalder er –
- Sprandel, R.: *Das Mittelalterliche Zahlungssystem. Nach Hansisch-Nordischen Quellen des 13.-15. Jahrhunderts*. Stuttgart 1975.
2. Jensen, S.: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede*. Kbh., 1950.
- Om problemerne i forbindelse med ordet *pengeøkonomi* se dog –
- Postan, M. M.: *The Rise of a Money Economy* (Først trykt i *Economic History Review*. XIV, 2 (1944). Gengivet i *Essays in Economic History* (ed E.M. Carus-Wilson), London 1954 (s. 1-12).
3. *Danmarks gamle landskabslove*, ed. Brøndum-Nielsen, J. Kbh. 1933-61, I, s. 600, kap 143.
 4. Christensen, C. A. (ed.): Roskildebispens jordebøger og regnskaber. *Danmarks Middelalderlige Regnskaber* 3, 1. Kbh. 1956. (forkortes *Rhjb*).
 5. Gissel, S.: Payments in Money and in Kind in Late Medieval Scandinavia. *Studies in Agrarian Rents*. *NNÅ* 1981 (s. 50).
 6. Rasmussen, P. (ed.): De middelalderlige jordebøger. *Århus Domkapitels jordebøger* III. Kbh. 1975.
 7. *Rhjb* s. 47.
 8. Häpke, R.: Die ökonomische Landschaft und die Gruppenstadt in der älteren Wirtschaftsgeschichte. *Gedächtnisschrift für Georg von Below*. Stuttgart 1928. (s. 82-104).
 9. Lindahl, F.: Valdemarernes mønter, især Anno Domini MCCXXXIII-mønten, belyst ved løsfund fra kirkerne. *NNÅ* 1963 (s. 50-60).
- Bendixen, K.: Middelaldermønter i de sidste 10 års danske kirkefund. *NNÅ* 1972 (s. 49-70).
- Jensen, J. S.: Kirkegulvmønter. *Hikuin*, 3, 1976. (s. 295-302).
10. 'Statuta synodalia ecclesiae Slesvicensis' (o. 1400-50), i Hansen, R. og Jensen, W.: *Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig*. Kiel 1904 (s. 47).
 11. Et velpubliceret borgfund i La Cour, V.: *Næsholm*. Kbh. 1961 (s. 116-8). Jfr. herom – Andersen, J.: Mønterne fra Næsholm. *Festskrift til K. G. Kaaber. Fra Holbæk Amt* 1976. (s. 109-114). Om et klosterfund se bl.a. note 1 anf. arb. af Malmer, B.
 12. *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* (forkortes *Rep*) I, 1975.
 13. Den Kgl. Mønt og Medaillesamlings Fundprotokol (Forkortes FP) nr. 3937, 4098. Dette er blot det p.t. i protokollen indførte. Fra begge pladser indkommer imidlertid stadig fund.
 14. Om opsparing i bondesamfundet se – Schousboe, K.: Kistefæ. Opsparings form og funktion hos 1700-årenes fæstebonde. *Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab*. 1981 (s. 24-42).
 15. Haraldsborgfundene er bl.a. omtalt – Lindahl, F.: Haraldsborgskatten. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festschrift til Harald Langeberg*. Kbh. 1979 (s. 213-33), samt note 1 anf. arb. Bendixen, K.: Møntcirkulation. (s. 173 f).
 16. Se Galster, G.: Møntfund i Sorø Amt. *Aarboeg for Historisk Samfund for Sorø Amt*. 1929. (s. 13 f). Galster forklarer nærmest fundet ved de fredløse hærgninger. Han bemærker ivrigt om skatten, at den 'bærer Bud om Mord og Brand'.
 17. I klosterets gavebog findes en levende skildring af begivenhederne – Langebek, J.: *Scriptores Rerum Danicarum*. Bd IV. Kbh. 1776. (503 ff.). Hovedkilder er *Diplomatarium Danicum* II, 1, nr. 101, og II, 6, nr. 74. Sorø kloster var i 1200-årene involveret i heftige godsstridigheder, se Nørlund, P.: Klosteret og dets Gods. Særtryk af *Sorø. Klosteret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne*. Kbh. 1923 (s. 99 ff). Om Sørup-voldstedet se iøvrigt – Ulsig, E.: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*. Kbh. 1968 (s. 96 f).
 18. Galster, G.: Møntfundet fra Trustrupgaard. *Numismatisk Forenings Medlemsblad*, Bd. XII, 1931 (s. 157-60, 171-75).
- samme: Møntfundet i Nykøbing, Odsherred. smstds (s. 175-78, 187-93).
19. *FP XXXIIIa*, 50, 81a, 188, 263, 471a, 476, 489, 1518. *Den Kgl. Mønt og Medaillesamlings Gave Protokol*, nr. 101. – Flertallet af fundene (7) indeholder Christian III-s antedaterede skillingsmønter med årstallet 1536 (jfr. Galster, G.: *Unionstidens udmøntninger. Danmark og Norge 1397-1540. Sverige 1397-1521*. Kbh. 1972. (s. 33)).
- De må dateres til tiden 1537-40. Kun to fund (Fåborg og Asse-rup) kan stamme fra krigsårene 1535-36.
20. Her, som i det følgende, er benyttet det endnu ikke færdigudarbejdede *Skattefunds-Corpus 1050-1550*, som bliver til i samarbejde mellem Nationalmuseets 2. Afdeling og Den Kgl. Mønt og Medaillesamling, Kbh.

21. Belysning for senmiddelalderlig bondevelstand er en række nordsjællandske skatteansættelser – Knudsen, H.: Tre Dokumenter, vedkommende Trygge eller Try Herred i Siælland. *Nye Danske Magazin*. Bd. 6. Kbh. 1836 (s. 229-35).
Nielsen, O.: De 'rige Bønder' i Nordsjælland i Kristiern den Andens Tid. *Danske Magazin*. 5 Rk, Bd. II, Kbh. 1880-92. (s. 38-52).
22. Erslev, K.: Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holstenerne (1409-15). *Danske Magazin*. 5 Rk, Bd. II, Kbh. 1889-92. (s. 97, 100, 101, 104).
23. Sejdelin, H. C. P.: *Diplomatarium Flensborgense*. Bd. II, Kbh. 1872. (s. 22).
24. Herom – Vestergaard, O.: Forkøb, landkøb og forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning. *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen*. Kbh. 1966. (s. 185-218).
og mere specielt – Gyllinge, J.: *Forekomsten af ulovlige havne ca. 1400-1513 med særligt henblik på Østdanmark*. (upubliceret specialeafhandling, Kbh. 1979).
25. *Rep II* 10476.
26. Citeret efter Abel, W.: *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*. (2. udg.) Stuttgart 1955 (s. 41).
27. *Rep II* 264, *Danske Magazin* 4, Rk, V. (s. 89-93), og Christensen, W.: *Missiver fra Kongerne Kristiern I.s og Hans Tid*. Bd. 1. Kbh. 1912. nr. 6 (Skat kræves her indbetalt så meget som muligt i rede penge, og resten i godt smør og flæsk). Om benyttelsen af alternative betalingsmidler, se Sprandels, note I anf. arb. (s. 38 ff). Til belysning af 1400-tallets sølvangel bl.a. – Day, J.: The Question of Monetary Contraction in late Medieval Europe. *NNÅ* 1981 (s. 12-29).
28. *Rep II* 5502.
29. *Rep II* 8269, jfr. *Rep II* 5330 – hvor summen bestemmes 'i rede penge og ej andre varer'.
30. Bendixen, K.: *Møntfund fra Møn*. Stege 1967.
31. *FP* 32, 184, 2318, 198, 255, 1232, 858, 1109, 751, samt et ikke i *FP* registreret fund fra Bakkebølle Fredskov. Om Ebbelnæsundet se *NNÅ* 1952 (s. 11-43).
32. Hatz, G.: Der Goldmünzfund von Meldorf (1955). Ein Beitrag zur Geschichte des spätmittelalterlichen Goldmünzenumlaufes in Schleswig-Holstein. *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. Bd. 81. 1957. (s. 79-112).
Jensen, J. S. og Kromann, A.: Guldmonter fra Rømø. *Nyt fra Nationalmuseet* 1982. Nr. 16 (p 7 f) (= *FP* 632/644).
Jensen, J. S.: O rigdom og guld. *Skalk*. 1982, nr. 5 (s. 18-20).
Jacobsen, A. og Mørkholm, O.: Danske guldmøntfund fra middelalderen. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. 1966. (s. 71-101).
33. Rigsarkivet, Kbh. De sønderjyske fyrstearkiver. De schauenborgske hertuger af Sønderjylland og grever af Holsten. C. Regnskaber 4 og 5.